

УДК: 316.653.001.11

К.соц.н. Позднякова-Кирбят'єва Е.Г.

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
Рецензент: д.філос.н., професор ХНПУ ім. Г.С. Сковороди Денисенко І. Д.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ І ЯВИЩА СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Статтю присвячено розгляду змісту феномену соціальної пам'яті. Для з'ясування специфіки соціальної пам'яті, розглядаються дослідження видатних соціологів та аспекти в яких вивчається соціальна пам'ять. Особлива увага приділяється історичній пам'яті як історичній складовій соціальної пам'яті. Аналізується переказ як одна з форм зберігання передачі подій й образів минулого. Також розглядаються функції соціальної пам'яті.

Ключові слова: соціальна пам'ять, соціальний інститут, норми, історична пам'ять, функції.

Статья посвящена рассмотрению феномена социальной памяти. Для выяснения специфики социальной памяти, рассматриваются исследования выдающихся социологов и аспекты, в которых изучается социальная память. Особенное внимание уделяется исторической памяти как исторической составляющей социальной памяти. Анализируются предания, как одна из форм хранения передачи событий и образов прошлого. Также рассматриваются функции социальной памяти.

Ключевые слова: социальная память, социальный институт, нормы, историческая память, функции.

The article is devoted consideration of maintenance of the phenomenon of social memory. For finding out of specific of social memory, research of prominent sociologists and aspects is examined social memory is studied in which. The special attention is spared historical memory as to the historical constituent of social memory. Predaniya is analysed as one of forms of storage of transmission of events and appearances of the past. Also expedient is a functional analysis of social memory.

Keywords: social memory, social institute, norms, historical memory, functions.

Постановка проблеми. Практично у всіх концепціях «соціальності» іманентно міститься компонент соціальної пам'яті. Пам'ять з'являється в своїх перетворених формах, відображає досвід соціальної взаємодії, соціальних стосунків, вживання норм і таке інше.

Згідно із словарним визначенням «Соціальна пам'ять – це пам'ять, що проявляється у спілкуванні з іншими людьми: на обличчя, імена співбесідників, їх голоси, події їх життя»[1].

У процесі формування норми міститься такий різновид соціальної пам'яті як закріплений успішний досвід вживання відповідного партнера стосунків.

Соціальна пам'ять дозволяє уникати побудови довгого ряду випробувань по моделі «проб-помилки», оскільки закріплює раніше знайдений спосіб і форму взаємодії, соціального відношення в стандарті поведінки в типових ситуаціях, нормі, моральній догмі.

Соціальна пам'ять лежить в основі формування мови і, ширше, символічних інтеракцій. Випадково виникнувши, якийсь феномен охоплюється свідомістю і закріплюється як досвід. Вся практична доцільна діяльність закріплюється в соціальній пам'яті успішного досвіду.

Подібно до того, як рука запам'ятовує вдалий і ефективний рух в спорті, праці і потім відтворює цей рух і багато разів його повторює, так і знайдений випадково спосіб відношення закріплюється в соціальній пам'яті і багато разів повторюється в типових ситуаціях, що дозволяє стабільно досягати успіху в стосунках близької взаємодії.

Фізіологічна пам'ять натренованого руху моделює феномен соціальної пам'яті у функціонування соціального інституту.

Форми соціальної пам'яті класифікуються по характеру соціальних феноменів, закріплених в нормах, зразках, що зберігаються для подальшого багатократного повторення. Все це і зумовило актуальність проблематики, яку ми розглянемо в пропонованій Вашій увазі статті. Метою даної статті є розгляд поняття і явища соціальної пам'яті.

Аналіз останніх досліджень. Починаючи з 50-х років ХХ століття, соціальні дослідники звернулися до з'ясування змісту феномена соціальної пам'яті, що знайшло своє відображення в роботах М. Хальбвакса, Я. Ассмана, Я. Ребане. Роговіна, В. Колєватова, Ю. Левади, Ю. Лотмана, Л. Стародубцевої, Н. Корабльової, О. Фостачук, Л. Газнюк, Г. Коньшиної та ін.

Особливе місце в осмисленні соціальної пам'яті належить А. Бергсону. При з'ясуванні специфіки соціальної пам'яті, її інновацій в нагоді стали наукові праці соціологів і психологів Е. Дюркгейма, Л. Виготського, С. Рубінштейна, П. Зінченка, Л. Ельконіна.

Змістовними для вивчення проблематики соціальної пам'яті є дослідження видатних українських соціологів, зокрема А. Ручки, Н. Победи, Н. Костенко, В. Бакірова, І. Попової, дослідження соціальної пам'яті О. Фостачук.

Основний зміст. У «Конструюванні соціальної реальності» Бергера і Лукмана пропонується пояснювальна модель формування соціального як об'єктивної реальності. На початку соціальне мало суб'єктивний характер, оскільки існувало у вигляді суб'єктивних реакцій партнерів в ситуаціях соціальної взаємодії. Але потім, завдяки постійному повторенню даного типу соціальної взаємодії, формуються якісь символи, за допомогою яких люди розуміють один одного, виникають стандарти стосунків між людьми. Потім ці стандарти і символи зберігаються в соціальній пам'яті і починають існувати об'єктивно, як соціальні факти. Соціальна пам'ять має об'єктивний і суб'єктивний характер. Ці дві іпостасі пам'яті не треба протиставляти одну іншій. Кожна з них має свою сферу дії і спосіб існування. Соціальна пам'ять може мати властивості соціального факту (по Е. Дюркгейму), тобто існувати об'єктивно, незалежно і поза індивіду і впливати на нього ззовні примусовим чином спонукаючи до соціально схвалюваної дії.

Соціальна пам'ять може також мати і статус суб'єктивного феномену, тобто залежного від суб'єкта і такого, що зберігається в суб'єкті у формі когнітивних конструкцій, якщо йдеться про зберігання образів особистого минулого, що має соціальний сенс і характер.

Треба розрізняти соціальну пам'ять суб'єкта, тобто пам'ять людини про свої минулі враження або дії, що мають соціальне значення. Наприклад, про участь людини у війні, підкоренні цілини і тому подібне. І соціальну пам'ять як елемент суспільної свідомості, колективного досвіду, що існує в символах, артефактах, книгах і інших матеріальних і нематеріальних формах досвіду, що об'єктивувався.

Універсального характеру соціальна пам'ять набуває в інституалізованих формах соціальної норми.

Як відомо, соціальний інститут може трактуватися як норма, зразок відносин, закріплений завдяки соціальній пам'яті в стійких формах, визнаних співтовариством і що існує досить довгий період часу. Кожна з умов інституалізації якихось соціальних стосунків має справу з соціальною пам'яттю. Так, критерій існування інституалізованої норми тривалий час не може бути забезпечений без соціальної пам'яті. Тривалість існування норми підтримується саме соціальною пам'яттю. Як-

що виключити дію соціальної пам'яті, то норма не могла б існувати довго. Завдяки соціальній пам'яті відбувається трансляція соціального досвіду минулого в майбутнє. Колективне визнання норми також підтримується соціальною пам'яттю, оскільки соціум забезпечує ефективне існування якоїсь соціальної організації завдяки пам'яті успішної соціальної взаємодії при використанні даної норми. Соціальна пам'ять є важливим чинником процесу інституалізації. Конструктивістська парадигма включає компонент соціальної пам'яті. Дійсно, конструювання соціальної реальності передбачає дія соціальної пам'яті у якості скріплюючого механізму компонентів соціальної конструкції.

Соціальна пам'ять має більше значення у формуванні і підтримці дискурсу. Дискурсивна теорія соціальної пам'яті передбачає експлікацію соціальної пам'яті в механізмах функціонування дискурсу. Завдяки соціальній пам'яті дискурс підтримується і розповсюджується.

Можна відзначити два аспекти соціальної пам'яті. Перший аспект полягає в змістовному характері соціальної пам'яті, яка зберігає якісь зразки в образах, символах, артефактах. Другий аспект має інструментальний, технологічний характер, коли пам'ять забезпечує, підтримує існування якогось соціального феномену.

Будь-які форми пам'яті мають справу з минулим. Проте є нюанси, з яким саме минулим і яким чином зв'язує пам'ять сьогодення і майбутнє. Слід розрізняти історичну пам'ять, як пам'ять про конкретні історичні події і соціальну пам'ять, яка зберігає значно ширший круг явищ соціального характеру: особливості повсякденного життя і свят, образ і якість життя, настроїв і психічний стан людей, образ міст і інших локусів перебування, стан соціальних інститутів, вдачі людей і таке інше.

Згідно із словарним визначенням, «історична пам'ять – це набір історичних повідомлень, міфів, які передаються з покоління в покоління, суб'єктивно заломлених рефлексій про події минулого, особливо негативного досвіду, пригноблення, несправедливості відносно народу, нації. Історична пам'ять є виглядом колективної (або соціальною) пам'яті»[2].

Історична пам'ять суспільства неоднорідна за своїм змістом, інтенсивністю, глибині і іншим параметрам. Різні соціальні групи розрізняються по змісту й глибині, інтенсивності, значущістю своєї історичної пам'яті. Можна говорити про соціальну структуру історичної пам'яті, а також про історичну складову соціальної пам'яті. Можна виділити основних або професійних охоронців, носіїв історичної пам'яті – професійних істориків, тих людей, які цілеспрямовано цікавляться історією. Вони є своєрідними представниками суспільства для збереження відомостей про минуле. Достовірно соціального характеру історична пам'ять набуває, коли певні її компоненти є активною складовою суспільної свідомості. Тоді можна говорити про історичну соціальну пам'ять. Якщо історичні події не впливають істотно на світогляд, поведінку значної частини суспільства, то тоді ми не можемо вважати ці події компонентом історичної пам'яті суспільства. Наявність відомостей про історичні події разом з їх трактуванням і оцінкою значущості в книгах або в пам'яті окремих (професійних або непрофесійних) істориків, ще не гарантує актуалізацію цього фрагменту історії в свідомості суспільства, в ментальності великих груп людей.

Однією з форм збереження передачі подій і образів минулого є переказ. Є два основні тлумачення сенсу переказу. У першому сенсі, переказ – це усне повідомлення про минуле. «Переказ – це жанр усної народної творчості у вигляді розповідей про минуле, що розкривають перед нами історичні факти цілого народу, що жив декілька десятків, сотень чи тисяч років тому. Ці розповіді, що передані предками з вуст у уста, від покоління до покоління, які зберігають в собі безцінні знання багатовікового досвіду, які не можна зустріти в звичайній літературі» [3].

Інший сенс терміну переказ полягає в збереженні і передачі майбутнім поколінням якогось «духу» минулого. Так розуміється переказ у творах О. Пушкіна. «Переказ минувшини глибокої.» описує О. Пушкін в «Руслані та Людмилі». Цей сенс зближує термін «переказ» з міфом і легендою, як формами передачі в символічному вигляді героїчних образів, етичних зразків і інших послань з минулого майбутнім поколінням. Переказ є однією з форм збереження і поширення народом (суспільством) досвіду минулих поколінь. Ця форма збереження досвіду і досягнень минулого закріплюється відповідними інститутами, які своїм авторитетом, іншими інституалізованими механізмами підтримує значущість переказу. Такими інститутами, перш за все, є освіта, сім'я, релігія. Переказ є формою трансляції досвіду минулих поколінь, а не лише повідомленням про події давнього часу, тому конститується як один з механізмів соціальної пам'яті.

Переказ є важливим елементом збереження життєздатності суспільства, сприяючи національній, етнічній ідентифікації, підтримці гідності і самоповаги народу, підпитуючи енергію нації на подолання викликів і перешкод, які постійно супроводжують історичний процес. Переказ у грецькій мові означає наступну передачу, механізм передачі якогось послання, спадки від людини до людини, від покоління до покоління. Йдеться про спадок досягнень минулих поколінь, отриманих працею, героїчними подвигами, зусиллями безлічі представників даного народу. Для переказу важливий його цілісний, не спотворений характер. Переказ повинен передавати по можливості точно те, що закладене спочатку в нім. Вносити поправки, зміни у переказі недопустимо. Можна лише тлумачити, інтерпретувати послання, що міститься у переказі, прагнучи найглибше зрозуміти його сенс. Механізм спадкоємного поширення переказу передбачає збереження його в первозданному вигляді. Історичний аналіз соціальної пам'яті має бути доповнений і іншими методологічними інструментами дослідження цього феномену. Плідним і доцільним є функціональний аналіз соціальної пам'яті. Функції соціальної пам'яті залежать від культури суспільства, його морального стану, історичної обстановки, економічного стану в країні, стосунки влади і суспільства, політичного режиму і багатьох інших чинників.

При важкому економічному стані значної частини населення, в умовах глибокої соціально-економічної кризи, соціальна, історична пам'ять може мати мобілізаційну функцію, що підтримує дух нації, її оптимізм, її здібність до подолання труднощів і готовністю прийняти виклик. Але важке матеріальне становище людей, коли вся енергія витрачається на підтримку існування, соціальна історична пам'ять може деградувати, втратити своє емоційне і етичне значення, втратити свою актуалізацію. Ностальгія по минулому, яке в очах населення виглядає більш гідно, ніж сьогодення, може підсилити песимізм, смуток, понизити мобілізаційний потенціал, підсилити розчарування.

До функцій соціальної історичної пам'яті можна віднести: ідентифікаційну (пам'ять дозволяє ідентифікувати соціальну етнічну приналежність), мобілізаційну (пам'ять про доблесних предків мобілізує у важкий час на подолання перешкод), психологічну (укріплює психологічний стан, підтримує тонус діяльності при актуалізації прикладів минулого), виховна (історичні приклади дозволяють на кращих зразках формувати характер), соціалізації (дозволяє формувати необхідні для суспільства соціальні якості особи), політичну (формує і підтримує цивільну самосвідомість, прагнення зберегти державу, передану як спадщину предків), інтеграційну (об'єднує навколо загального історичного минулого громадян в єдине співтовариство, що має спільних предків, спільну історію, спільне віддання), етичну (формування і підтримка соціальної відповідальності, борг перед предками за збереження здобутого ними героїчними зусиллями), інституційну (формування і

підтримка соціальних норм, міцність яких забезпечується тривалістю існування і спадкоємністю), інструментальну (служить інструментом, механізмом для забезпечення інших функцій: спадкоємності, трансляції, мобілізації і тому подібне), функція трансляції досвіду, культури (пам'ять дозволяє передавати досвід минулого від покоління до покоління, забезпечуючи цілісність і єдність нації, суспільства, сім'ї і тому подібне) культурологічна (пам'ять є важливим компонентом культури суспільства), комунікаційну (пам'ять забезпечує зв'язок між людьми завдяки загальним символам і знакам, що зберігаються в пам'яті минулого досвіду) забезпечення спадкоємності поколінь (збереження цінностей культур, нації, сім'ї при зміні поколінь), історичну (збереження в пам'яті події минулого), сакральну (сакралізація образів минулого). Пам'ять оберігає від забуття досягнення минулих поколінь, подвиги, звершення попередніх епох. Важлива також гносеологічна функція. Аналіз досвіду минулого, дозволяє за допомогою методу аналогії, порівняння з обставинами минулого життя краще зрозуміти сучасні події і явища суспільному життю. Окрім явних функцій можна виділити і латентні функції соціальної пам'яті. Так, соціальна пам'ять може викликати агресію по відношенню до представників іншої нації, іншої країни. Як відомо, під латентною функцією розуміється не просто прихована від спостерігача, дослідника функція, а і така, яка не входить в намір людей. Викликати агресію в населення не може вводити відкритий, прямий намір у політиків, за винятком окремих випадків, коли необхідно відвернути населення від економічних труднощів. Наприклад, на наш погляд, випадки побутового антисемітизму є проявом латентної функції історичної соціальної пам'яті, мінливо тлумачної негативної ролі євреїв в певний період минулого. У процесі соціальних перетворень відбувається і трансформація соціальної пам'яті. На трансформацію соціальної пам'яті значно впливають соціетальні чинники: зміна політичної системи, формування ідеологічного плюралізму, зміна державної політики, переорієнтація геополітичних інтересів, критика комуністичного минулого, реставрація традицій дореволюційного періоду в історії суспільства і тому подібне.

Вплив соціальної історичної пам'яті на соціальну ідентичність особи здійснюється в умовах зміни соціально-політичного устрою суспільства і придбання Україною політичної незалежності. Зміна норм і цінностей суспільства також впливає на трансформацію соціальної історичної пам'яті. Соціальна пам'ять відноситься до соціокультурної сфери суспільства. Останнім часом активізувався інтерес соціології до проблематики соціокультурності. Здійснюється поворот до культуральної соціології, де культура розглядається як самостійний чинник, що робить вплив на соціальні явища і процеси [4]. У цьому ключі ми можемо відзначати не лише вплив соціальних, політичних і історичних умов на трансформацію соціальної історичної пам'яті, а навпаки, дія на соціальні трансформації змісту і стану цього виду пам'яті.

Так, Л. Малес справедливо відзначає в сучасному українському суспільстві вибірковий характер соціальної пам'яті, яка «на догоду нерелексивній простоті сприйняття та некритичності, проваджує спрощену, аж до бінарності, картинку минулого та сучасного суспільства для щоденного вжитку, де огульно змальовано «своїх» через протиставлення «чужим» – клятим вороженькам та іншим неприємцям» [4, с. 270]. Бінарні опозиції спрощеної соціальної пам'яті сприяють політичній, етнічній і регіональній поляризації, що приводить кінець кінцем до певної конфігурації влади і, далі, до перерозподілу ресурсів, економічній нерівності регіонів і далі до невизначених економічних і політичних наслідків.

Трансформація соціальної пам'яті призводить до нових інсталяцій цього виду пам'яті, руйнуванню колишніх уявлень. Можна говорити про деінституалізацію цього компоненту суспільної свідомості, що повинне змінитися реінституалізацією соціальної пам'яті, виходячи з принципу «святе місце порожньо не буває».

Висновки. Вивченню процесу інституалізації соціальної пам'яті сприяє визначення і аналіз функцій соціальної пам'яті. У цьому плані можна говорити про поєднання інституційного і функціонального підходу до вивчення сучасного стану соціальної пам'яті.

У процесі інтерпретації послань минулого можна покладатися також на методологічні положення герменевтики (Гадамер), психосоціосемантики (Дрідзе), соціальної і культурної антропології (С.А. Орлова), візуальної соціології (Штомпка) і ін. Існують матеріальні і нематеріальні носії соціальної історичної пам'яті. Виходячи з цього, слід залучати аргументацію соціології речей, яка пропонує розглядати речові компоненти соціальної взаємодії. Речі виступають акторами соціальної взаємодії, впливаючи на стосунки між людьми, втручаючись в конфігурацію соціальних сил. Так, національні клейноди, будучи матеріальними носіями соціальної історичної пам'яті, виступають символічним супроводом політичних маніфестацій, включаючись в процеси сегментації суспільства. Соціальна пам'ять на особовому рівні, як компонент пам'яті індивіда, включена в габітус особи. У цьому плані, теорія Бурд'є відносно структури і властивостей габітусу може сприяти розкриттю особливостей соціальної пам'яті в сучасній Україні. Пам'ять може розглядатися як механізм формування габітусу. Виходячи з того, що габітус не усвідомлюється і не рефлексується особою, можна стверджувати, що соціальна пам'ять людини впливає на його соціальну поведінку без чітких рефлексій і минає механізм самоконтролю. Це затрудняє вивчення соціальної пам'яті, спонукаючи до використання непрямих методів аналізу габітусу і його компонентів.

Таким чином, проблематика соціальної пам'яті охоплює значний круг аспектів дослідницького інтересу і вимагає для свого вивчення поліпарадигмального підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бендас Т.В. *Гендерная психология [Текст]: учеб. пособие для вузов / Т.В. Бендас.* – М.; Спб. и др.: Питер, 2005. – 431 с.
2. *Большая советская энциклопедия: в 30-ти т. [Текст] / гл. ред. А.М. Прохоров.* – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1975. – Т. 19: *Отоми – Пластырь.* – 1975. – 648 с.
3. *Исторические предания [Электронный ресурс].* – Режим доступа: <http://rubur.ru/tradition/istoricheskie-predaniya>
4. Малес Л.В. *Вивчаючи тексти культури. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології [Текст]: монографія / Л. Малес.* – К.: КІС, 2011. – 325 с.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2012